

Катерина Серажим, доцент

Дискурс як соціокультурна парадигма

У сучасній гуманітарній науці термін "дискурс" є ще не усталеним. Його **вживають** зокрема як синонім **мови** і тексту, що на наш погляд не коректно, оскільки суперечить сучасному уявленню про ці поняття і не розкриває діалектики їх **відносин**, вносить певну плутанину в постановку і розв'язання важливих соціальних, лінгвістичних і філософських проблем.

У нашій статті ми послуговуватимось цим терміном у таких значеннях: 1) дискурс як роз-членування, роз-різнення (уявлення) в формі висловлювання (розчленовуюче висловлювання); 2) дискурс як форма (вираження), що розуміється як єдність матерії та форми, як внутрішня мета речі [1]), форма, в яку може бути вкладений будь-який (потрібний) **зміст**; 3) дискурс як **вторинна мова (метамова)** - особлива граматики, якій відповідає певний ментальний **світ** (світ психоаналітика чи педагога, марксиста чи **структураліста**).

Це поняття важливе в наш час у світлі комунікативних проблем, оскільки **питання** полягає в тому, як може бути **використана** форма **вираження**, дискурс (як інструмент маніпулювання словом і трансляції різноманітних законів і правил, як посередник мови влади або як засіб досягнення розуміння і домовленості). У першому **випадку** дискурс відчужується від своєї іншої **сторони** - від призначення бути посередником комунікації, позаяк розчленовуючи, розрізняючи **світ**, дискурс робить його для нас **проясненим**, окресленим. У цьому суть діалектики дискурсивного.

Таким чином пильна увага до **мови** взагалі і до дискурсу зокрема **зумовлена не** тільки **низкою лінгво-філософських тем**, але і багатьма протиріччями в соціальному бутті. Очевидно, що **всілякі** кризи в галузі політики, економіки, науки та мистецтва зобов'язані своїм походженням конфліктам у сфері комунікації. Виражається це в розмаїтості проблем спілкування: комунікативний голод **при** надлишку засобів масової

інформації, **незадіяність** педагогів, нерозуміння дітьми батьків і навпаки тощо. Відгородившись один від одного стінами професійних **мов** (клубів, гуртків, груп), люди **не** можуть "дос-тукатися" один до одного, посилено декларуючи свої лозунги, **заклики, погрози** й обіцянки **тим**, хто їх не чує. Однак такий стан справ може бути ефективно використаний владою (за принципом - розділяй і владарюй). У зв'язку з цим інтерес до **мови, тексту, дискурсу** має значною мірою **соціокультурний характер**. Адаже не потребує доведення той факт, що лінгвістичний аналіз в філософії навантажений екстралінгвістично і неминуче **вдається** до політичної, естетичної і моральної думки.

Наше дослідження дискурсу засноване на об'єктивності існування **двоїстої** природи слова, імені, на його діалектиці, яку можна **відобразити** в формулі: **називати, виявляти, надавати** - з одного боку, й **обмежувати, затаювати, стримувати** - з іншого, що, власне, і є причиною його різного використання. "Ім'я - це межа **дискурсії**, класична **дискурсія** у самій своїй можливості пов'язана з риторикою, тобто зі всім простором, що оточує ім'я. **Порожні** місця заповнюються ім'ям" [2, с. 50]. Подвійна природа слова полягає в тому, що воно, з одного боку, **називаючи**, розрізняючи єдине Буття, дає йому змогу бути виявленим, а нам - зрозуміти його. Тобто дискурс робить буття **зрозумілим**, і в цьому **значенні** дискурс можна **розгляда-ти** як посередника комунікації. На цей **бік** дискурсу як на умо-ву "ідеальної мовної ситуації" у своїй теорії комунікативної дії робить ставку Ю.Хабермас [3] і П.Рікер [4] (про це йти-меться далі). З іншого боку, ім'я, **називаючи**, обмежує буття і таким чином має певну владу над ним (проте, і над тим, хто називає). У дискурсі може втілюється владна природа **мови**. Цей **бік** дискурсу - як небезпека маніпулювання словом - став об'єктом вивчення сучасного французького **постструктуралізму** в дослідженнях таких філософів, як М.Фуко, Ж.Лакан та ін.

Зв'язок дискурсу з соціальним буттям ми вбачаємо в то-му, що дискурс є соціально **зумовленою** організацією **мовлення** і дії. Вважається, що сам термін **почав широко** **живатися** в 70-і роки ХХ ст. спочатку в значенні, близькому до терміна «**функціональний стиль**» **мовлення** або **мови**.

Ми виходимо з того, що дискурс - досить багатозначне поняття. Так, скажімо, лінгвістика тексту визначає це поняття як зв'язний текст; усно-розмовна форма тексту; діалог; група висловлювань, **пов'язаних** між собою за **значенням**; мовний **твір** як даність - **письмова** або усна.

Тут, як бачимо, чітко проглядається зв'язок понять дискурсу і тексту, що видається цілком закономірним, оскільки дискурс це одна з можливих інтерпретацій тексту, один зі способів його втілення. Дискурс - це план вираження, реалізація певного тексту, тому цей термін часто вживається як синонім "мовлення". Мовні акти, ходи в спілкуванні, обмін репліками є одиницями взаємодії людей, на чому і зосереджує свою увагу формальна теорія дискурсу, різні теорії в рамках аналітичної філософії.

Але дискурс це не тільки "даність тексту", але і його система, граматики, це своєрідний "світ дискурсу". Дискурс складається більш ніж з одного речення або незалежної частини речення, концентрується ж він навколо деякого концепту і створює спільний контекст (соціальний контекст), в якому можуть бути описані об'єкти, діючі особи, обставини, часи, вчинки і т.д. Дискурс при цьому визначається не тільки і не стільки послідовністю речень, скільки спільним світом (для того, що створює дискурс і його інтерпретатора). Цей світ "шикується" по ходу розгортання дискурсу. Можна зробити висновок, що дискурс бере участь у створенні "картини світу", більш того категорії іменника, дієслова та ін., утворюючи систему форм, яка включає слово в фразу, дають змогу дискурсу і словам співвідноситися з реальними категоріями простору і часу - відбувається таким чином оволодіння реальністю. Особливе використання дискурсу спричиняє у кінцевому підсумку створення особливого ментального світу. Дискурс існує головним чином у текстах, але таких, за якими постає особлива граматики, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, - зрештою - особливий світ. У цьому значенні дискурс заслуговує відношення до себе як особливої мови, - мові в мові зі своїми властивостями, засобами, цілями, діями та наслідками.

Будь-який дискурс виникає у конкретній ситуації - тій, про яку говорить людина, або в якій вона, записуючи свої думки, перебуває. Але речення реалізує структуру цієї конкретної ситуації не стільки під впливом сусідніх речень, скільки у значно ширшому обсязі - під впливом всієї духовності людини, її намірів і конкретного духовного стану. У дискурсі, таким чином, представлені два плани; план суб'єкта і "ментального світу", до якого той належить. Розглядаючи дискурс, потрібно враховувати всі чинники - мову, дію, ситуацію і знання людини - в їх сукупності.

Саме тому змістовий аналіз дискурсу зосереджений на семантичній і історичній площинах. Якщо в 60-70-ті роки дискурс розглядали як зв'язну послідовність речень або мовних актів, то з позицій сучасних підходів дискурс - це складне комунікативне явище, що включає і екстралінгвістичні чинники, необхідні для його розуміння, - знання про світ, думки, установки, цілі адресата та ін.

Деякими дослідниками підкреслюється фундаментальна роль моделей у соціальному пізнанні, які базуються в свою чергу не на абстрактних знаннях про стереотипні події та ситуації, а на особистих знаннях носіїв мови, що зосереджують їхній попередній індивідуальний досвід, установки і намір, почуття і емоції, тобто на їх дискурсах [5]. Таким чином дискурс бере участь у процесі пізнання, це поняття ґносеологічне.

Існує "глобальний зміст" і «глобальна зв'язність» дискурсу, на яких ґрунтуються його "макроструктури" [5, 30], ось чому ми здатні інтерпретувати зв'язки речень. Глобальний зміст дискурсу має більш загальну природу, ніж схематичні структури, і характеризує дискурс загалом. До понять, що використовуються для опису цього типу загальної зв'язності дискурсу, належать: топік, тема, загальне значення, основний зміст. Макроструктури та схематичні структури дискурсу складають загальну форму дискурсу. Однак він у природній мові не завжди буває експліцитним - багато пропозицій можуть бути не виражені, оскільки мовець може вважати, що вони відомі слухачеві (або виведені ним). Макроструктури безпосередньо виражені в самому дискурсі - в заголовках, у реченнях, що виражають тему, в словах або в резюме. Розуміння дискурсу - це процес побудови висновку як на рівні значення слова, фрази, речення, так і на глобальному рівні макроструктур. Мова, таким чином породжує думки, а не виражає їх, і дискурс у цьому значенні грає не просто роль відображення соціального контексту в слові, але й роль породжуючого чинника. Макроструктуру дискурсу можна розглядати як його "глобальне концептуальне значення" [5, 50].

Теми багатьох дискурсів більш-менш стереотипні, і ми можемо передбачати, що трапиться далі, якщо володіємо деякою інформацією стосовно теми даного дискурсу. Дискурс передбачуваний, але це не означає, що дискурс не містить ніякої нової інформації. Наприклад, наукова стаття або підручник завжди мають інформацію, яку ми раніше не знали. Існує так званий "тематичний репертуар визначеного типу дискурсу" [5, 52], тобто велика частина типів дискурсу має обмеження на

діапазони можливих **тем**, що і доводить його соціальне походження.

Отже ми підійшли до осмислення дискурсу як соціальної дії. У цьому плані необхідно загострити увагу на такій властивості дискурсу, як його **цілеспрямованість** на партнера по комунікації (на об'єкт). Мінімальною ж одиницею людської комунікації є не **речення** або інше **вираження**, а дія - здійснення певних актів, таких як констатація, **питання**, наказ, опис, пояснення, вибачення, вдячність, поздоровлення **тощо**. Слово **діяльне**, воно - **чинник** самої дійсності. Дискурс є дія. Теорія мовних актів привчила нас **розглядати світ мови** під прагматичною кутом зору. Дискурс як знак також заслуговує глибокого вивчення і досліджується в сучасній семіотичі, яка стимулює інтерес до вивчення різних явищ культури і **суспільного життя**, які раніше не користувалися **увагою з боку традиційних наукових дисциплін**, наприклад, до вивчення жестикуляції, національних прапорів і символів, до дослідження кіно, реклами, коміксів та інших засобів масової інформації. У США виникає дослідження **спільного** етнографічного контексту таких дискурсів (міфів, казок і т.д.), у тому числі особливостей їх комунікативної реалізації. Розгляд **мови** з погляду **прагматики** дозволив встановити зв'язок між мовними висловлюваннями як **лінгвістичними** об'єктами і як соціальними діями. Сучасна соціолінгвістика зливається з аналізом соціальних типів дискурсу.

Отже, підсумуємо: зі всього викладеного про дискурс випливає, що це поняття треба **розглядати не** тільки з **лінгвістичного** погляду, а й із соціально-філософського (прагматичного, **логіко-гносеологічного** й онтологічного): 1) як форму висловлювання, що **здійснює** процес **розчлеювання світу** і мислення; 2) як феномен, що належить плану **вираження** (головна функція - **репрезентативна**); 3) як **одну з** можливих інтерпретацій тексту, не **презентуючих** текст у його цілісності; 4) як особливу граматику, за **якою стоїть** певний соціальний **світ** (як **метамова**). Перебуваючи в сфері комунікації і служачи справі пошуку взаєморозуміння, з одного боку, дискурс **спрямований** на об'єкт (**цілеспрямований**), функціональний, становить собою модель певного бачення світу, картину **світу** і внаслідок цього володіє властивістю неповноти і **фрагментарності**, а з іншого боку, він відкритий до різноманітних втручань, маніпулювання і використовується як засіб **підтримання** різноманітних інститутів.

Література:

1. Аристотель. Сочинение в 4-х т. - Москва, 1976. - Т. 1.
2. Подорога В.А. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию. - М., 1995.
3. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. - М., 1995.
4. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. - М., 1995.
5. Ван Дейк Т.А., Кннч В. Стратегия понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике. - М., 1988. - Вып. XXIII.